

ՀՏԴ 911.3 (479.243)

Բնակչության աշխարհագրություն

Անահիտ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
աշխ. գիտ. թեկ., ԱրՊՀ

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ՝ ՈՐՊԵՏ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԵՐԿՐԻ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՏԱՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԲՆՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հոդվածում ներկայացված է Արցախի Հանրապետության՝ որպես լեռնային երկրի գյուղական բնակչության և բնակավայրերի տարաբնակեցման բնորոշ գծերը: Լուսաբանվել է գյուղական տարաբնակեցման էությունը և դերը լեռնային երկրների զարգացման գործընթացում: Տրվել են գյուղական տարաբնակեցման առանձնահատկությունները ԱՀ-ում: Հետազոտվել են գյուղական բնակավայրերի ձևաբանական առանձնահատկությունները և աշխարհագրական դիրքը՝ որպես լեռնային երկիր: Բացահայտվել են բնական աճի վրա ազդող գործոնները: Հանրապետության շրջանների համալիրային զարգացումը կնպաստի հանրապետության կայուն հասարակության զարգացմանը:

Բանալի բառեր՝ տարաբնակեցում, դիալեկտիկական, տարածք, բնակավայր, ռելիեֆ, ժողովրդագրական, լեռնային, թեքություն, մասնատվածություն, մակերևույթ:

А.Григорян

ОСОБЕННОСТИ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ И РАССЕЛЕНИЕ СЕЛЬСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ КАК ГОРНОЙ СТРАНЫ

В статье представлены характерные черты сельского населения и расселения Республики Арцах как горной страны. Проиллюстрированы сущность и роль сельского переселения в развитии горных стран. Приведены особенности сельского переселения в Республике Арцах. Рассмотрены морфологические особенности сельских поселений и географическое положение горной страны. Выявлены факторы, влияющие на естественный прирост. Комплексное развитие регионов республики будет способствовать стабильной развитию общества республики.

Ключевые слова: расселение, диалектика, территория, среда обитания, рельеф, демографический, горный, склон, фрагментация, поверхность

A. Grigoryan**THE PECULIARITIES OF THE RURAL POPULATION AND THE RESETTLEMENT OF THE RURAL SETTLEMENTS OF THE ARTSAKH REPUBLIC AS OF A MOUNTAINOUS COUNTRY**

The article presents the characteristic features of the rural population and the resettlements of the Artsakh Republic as a mountainous country. The essence and the role of the rural resettlement in the development of mountainous countries were illustrated. The peculiarities of the rural resettlement in the Artsakh Republic were given. The morphological features of the rural settlements and the geographical location as a mountainous country were examined. The influencing factors on the natural growth were identified. The complex development of the regions of the Republic will contribute to the development of a stable society of the Republic.

Keywords. *Resettlement, dialectic, area, settlement, topography, demography, mountainous, slope, fragment, part.*

Աշխարհի բոլոր պետություններն ունեն տարբեր բնակլիմայական և տնտեսության զարգացման համար աշխարհագրական տարբեր պայմաններ, այդ պատճառով տարածքի նպաստավոր կամ անբարենպաստ պայմաններն իրենց ազդեցությունն են թողնում հասարակության տարածքային կազմակերպման և բնակավայրերի տեղաբաշխման ու զարգացման վրա: Այդ երևույթն առավել ընդգծված է դրսևորվում լեռնային երկրներում, ինչպիսին է նաև Արցախի Հանրապետությունը: Լինելով միջազգային հանրության կողմից չճանաչված հանրապետություն, գտնվելով տնտեսական շրջափակման մեջ և ենթակառուցվածքների վերականգնման ու կատարելագործման փուլում, շարունակական աճող արտագաղթի պայմաններում՝ կարող ենք հաստատել, որ մեր կողմից ընտրված հետազոտվող թեման աչքի է ընկնում իր արդիականությամբ:

Հասարակության զարգացման ամեն մի նոր փուլ իր ներգործությունն է ունենում թե՛ առանձին բնակավայրերի, և թե՛ բնակավայրերի տարածական համակարգի ու ցանցի, այսինքն՝ տարաբնակեցման բոլոր կողմերի վրա:

Գյուղական տարաբնակեցումը ոչ քաղաքային տարածքներում բնակչության կյանքի տարածքային կազմակերպման ձև է՝ տարբեր տիպի գյուղական բնակավայրերի ամբողջության տեսքով, որոնք նախատեսված են մշտական կամ ժամանակավոր բնակության համար: Տարաբնակեցումն աշխարհագրական տեսանկյունից ուսումնասիրելիս խիստ կարևոր է դառնում բնական միջավայրի հետ փոխազդեցության բացահայտումը: Այս իմաստով կարևորություն են ձեռք բերում լեռնային երկրներում գյուղական տարաբնակեցման և բնական միջավայրի փոխազդեցության ուսումնասիրումը ու ժամանակակից միտումների բացահայտումը, քանի որ լեռնային տարածքներում բնական միջավայրն առանձնանում է

տարաբնակեցման ձևավորման և զարգացման համար ինքնատիպ պայմաններով:

Տարաբնակեցումը մի այնպիսի բարդ համակարգ է, որում անընդհատ տեղի են ունենում փոփոխություններ և զարգացումներ, մշտակա հակասություններ, իսկ հաճախ էլ միաժամանակ գոյատևում են նորը և հինը միասին: Ցանկացած տարածքի տարաբնակեցման համակարգի և գյուղական տարաբնակեցման աշխարհագրական հետազոտություններում առաջնային խնդիրներից մեկը տեղեկատվության հավաքման, մշակման և ներկայացման եղանակներն են, որոնք հնարավորություն են տալիս ցույց տալու, բացահայտելու և գնահատելու գոյություն ունեցող գյուղական տարաբնակեցման պատկերը և բազմազանությունը [3]:

Աշխարհագրական հետազոտության դեպքում պետք է ելնել այն հիմնադրույթից, որ ցանկացած տարածաշրջանում, այդ թվում նաև լեռնային երկրներում, տարաբնակեցումը ձևավորված է տարածաշրջանային, տարածքային-արտադրական, տրանսպորտային, սպասարկման տարածքային համակարգերի հետ փոխազդեցության պայմաններում:

Գյուղական բնակավայրերի աշխարհագրական հետազոտությունը լուծում է կարևոր մի շարք խնդիրներ: Դրանցից են տարաբնակեցման տիպերի վերլուծությունը, գյուղական բնակավայրերի կյանքը և զարգացումը բնութագրող կապերի բացահայտումը:

Լեռնային երկրների գյուղական տարաբնակեցման ուսումնասիրություններում առանձնակի կարևորություն է ստանում բացարձակ բարձրությունը, լանջերի դիրքադրությունը, թեքությունը, ռելիեֆի մասնատվածությունը, բնակչության բաշխվածությունն ըստ բարձրության գոտիների [3]:

Արցախի հանրապետության գյուղական տարաբնակեցումն ունի մի շարք առանձնահատկություններ: Դրանցից են տարածքի սահմանափակ լինելը, արտահայտված լեռնային բնույթը, մակերևույթի հորիզոնական և ուղղաձիգ մասնատվածությունը, թեքությունները, կլիմայական տարբեր և խիստ պայմանները, ջրային և հողային ռեսուրսների անհավասարաչափ բաշխվածությունը, որոշ վայրերում սելավներն ու սողանքները և այլն:

Բնակչության տարաբնակեցման գլխավոր օրինաչափությունը տարաբնակեցման ձևի համապատասխանությունն է տնտեսության զարգացման մակարդակին և առանձնահատկություններին:

Եթե նախկինում բնորոշ էր տարածքի բնակեցման դանդաղ գործընթացը, որը պայմանավորված էր արտադրողական ուժերի ցածր մակարդակով, ապա ինդուստրիալ հասարակարգին բնորոշ է բնակչության ուրբանիզացված տարաբնակեցումը, որն առանձնանում է քաղաքային բնակավայրերում արտադրողական ուժերի աննախադեպ համակենտրոնացումով և գյուղական բնակչության մասնաբաժնի նվազումով:

Բնակչության տարաբնակեցման գործընթացի զարգացումը պայմանավորված է մի շարք գործոններով, որոնք դասակարգվում են երեք հիմնական խմբի՝

1) սոցիալ-տնտեսական գործոններ (տնտեսության ճյուղերի զուգորդման մակարդակը և ձևավորված տեղաբաշխումը, բնակչության եկամուտների մակարդակի տարածաշրջանային տարբերությունները, կապիտալ ներդրումների բաշխումը, տրանսպորտային ենթակառուցվածքների զարգացումը և այլն),

2) բնական գործոնները (տեղանքի ռելիեֆը, կլիման, հողերը, բնական հարստությունների քանակը և այլն),

3) ժողովրդագրական գործոններ (սրանք նախ և առաջ միգրացիոն գործընթացների տարածաշրջանային տարբերություններն են և բնակչության վերարտադրության գործընթացների ինտենսիվությունը):

Տարաբնակեցման օրինաչափությունները և զարգացման գործընթացները փոփոխվում են ոչ միայն ժամանակի ընթացքում՝ պատմականորեն, այլև կրում են դրանց ազդեցությունը և հանգեցնում են տարաբնակեցման մեծ տարածքային տարբերությունների: Տարաբնակեցման առավել ընդհանուր օրինաչափությունների և կապերի վերլուծության հետ կարևոր է հետազոտել այդ օրինաչափությունների դրսևորումը կոնկրետ տարածքի պայմաններում:

Ընդհանուրի և առանձնահատուկի դիալեկտիկան, բովանդակությունը և ձևերն ունեն կարևոր նշանակություն տարաբնակեցման աշխարհագրական տարբերությունների մեխանիզմը հասկանալու համար [2]:

Արցախի հանրապետության մշտական բնակչություն ունեցող տարածքը սկսվում է 400 մետրից և հասնում մինչև 2000 մետրի: Այստեղ նկատելի է մի օրինաչափություն. լեռնային երկրներում սովորաբար ըստ բարձրության գոտիների բնակչության խտությունը, բնակավայրերի թիվն ու մարդաշատությունը աստիճանաբար նվազում են: Անկախ այն բանից, որ բնակչության զգալի մասն ապրում է քաղաքային բնակավայրերում, Արցախի հանրապետության տարաբնակեցման համակարգում բնակավայրերի ճնշող մեծամասնությունը կազմում են գյուղական բնակավայրերը: Այսպիսով՝ երկրի 392 բնակավայրերից 380-ը գյուղական բնակավայրեր են (մշտական բնակչություն ունի 318-ը, որոնցից 12-ը քաղաքային բնակավայրեր են):

Եթե Հայաստանի Հանրապետությունում, ըստ պրոֆեսոր Լ. Վալեսյանի, առանձնացված են գյուղական տարաբնակեցման համատարած, ցրված, խմբային և շղթայաձև ձևերը. (համատարած տարաբնակեցումը ձևավորվում է խիտ բնակեցված հարթավայրային շրջաններում), ապա

Արցախի հանրապետությունում բացակայում է տարաբնակեցման այս տարբերակը [2]:

Աղյուսակ 1. ԱՀ բնակչության և բնակավայրերի թիվը՝ ըստ շրջանների

Շրջաններ	Բնակչու- թյան թիվը՝ մարդ	Տնտեսությ ունների թիվը	Բնակավայ րերի թիվը	այդ թվում՝ քաղա- քային
1. ք. Ստեփանակերտ				
2. Ասկերան	50405	12957	1	1
3. Հադրութ	17012	4701	45	1
4. Մարտակերտ	12417	3704	42	1
5. Մարտունի	18904	5893	51	1
6. Շահումյան	23119	6407	39	2
7. Շուշի	2755	658	35	1
8. Քաշաթաղ	4524	2030	9	1
	8611	2342	125	4
Ընդամենը	137747	38692	347	12

Ըստ մեր կողմից կատարած հետազոտությունների և վիճակագրական տվյալների՝ Արցախի տարբեր շրջաններում առկա են ցրված, շղթայաձև և խմբային տարաբնակեցման ձևեր:

Արցախի գյուղական տարաբնակեցման հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ այստեղ գերակշռում են փոքր գյուղական բնակավայրերը:

Ուսումնասիրությունների արդյունքում առանձնացրել ենք գյուղական բնակավայրերի վեց տիպ (ըստ բնակչության թվաքանակի).

- 1) շատ մանր՝ մինչև 50 բնակիչ
- 2) մանր՝ 50-200 բնակիչ
- 3) փոքր՝ 200-500 բնակիչ
- 4) միջին մեծության՝ 500-1000 բնակիչ
- 5) մեծ՝ 1000-2000 բնակիչ:

Հատկանշական է, որ շատ մանր, մանր, փոքր և միջին տիպերի դասակարգումները կատարել ենք այն պարզ պատճառով, որ Արցախի բնակավայրերի մեծամասնությունն ունի մինչև 1000 բնակիչ [6]:

Մեծ բնակավայրերը հիմնականում գտնվում են Ասկերանի, Մարտունու և Մարտակերտի շրջաններում:

Ըստ վիճակագրական տվյալների՝ բնակչության թիվը և բնակավայրերի քանակը ԱՀ շրջաններում տեղաբաշխված են հետևյալ կերպ.

Տարաբնակեցման համակարգը բնակչության տարաբնակեցման գործընթացի արգասիք է: Դրանից էլ կարելի է եզրակացնել, որ բնակչության տարաբնակեցումը հենց բնակչության տարածքային բաշխման ու վերաբախշման, ինչպես նաև դրանց արդյունքի, այսինքն՝ բնակավայրերի ցանցի ձևավորման գործընթաց է: Այդ գործընթացը ձևավորվում է բարդ և պատմական երկար ժամանակահատվածում բազմաբնույթ ու տարատեսակ գործոնների ազդեցության տակ:

Եթե վերհիշենք տարաբնակեցման կարևոր սկզբունքները, ապա կհամոզվենք, որ շատ կարևոր է անընդհատ զարգացնել և կատարելագործել բնակչության տարածքային տեղաբաշխման կառուցվածքը, քանի որ այն կնպաստի աշխատանքային ռեսուրսների ընդլայնված վերարտադրությանը, տարբեր վայրերում մարդկանց ապրելու լավագույն պայմանների ստեղծմանը, բնակչության կրթության ստանալու, մասնագիտությունը ընտրելու, հոգևոր բավարարվածություն ստանալու և մի քանի այլ արժեքներ ձեռք բերելու հնարավորությունների ապահովմանը:

Ուսումնասիրելով Արցախի գյուղական բնակավայրերի ձևավորման և զարգացման պատմությունը՝ կարող ենք ասել, որ տարաբնակեցումը բնակչության և բնակավայրերի տարածական կազմակերպած ամենալավ ձևն է:

Մեր կողմից կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տվել նաև, որ Արցախի տարաբնակեցման համակարգը վերջին մեկ ու կես դարում, աշխարհագրական գործոններով պայմանավորված բավականին լուրջ փոփոխությունների է ենթարկվել: Հետևապես Արցախի տարաբնակեցման համակարգը չի կարելի համարել կայուն և կատարյալ, քանի որ հետպատերազմյան շրջան ապրող երկրում այսօր էլ շարունակվում են նոր բնակավայրերի հիմնման և վերաբնակեցման գործընթացները: Ապրիլյան քառօրյա պատերազմի հետևանքով Մարտակերտի շրջանի ամենախոշոր գյուղերից մեկը հանդիսացող Թալիշ գյուղը, որը ուներ մոտ 1000 բնակիչ, ստիպված տեղահանվեց նույն շրջանի Ալաշան կոչվող տարածքում նոր կառուցվող բնակավայր, և բնակչությունը 1000-ից հասավ 563-ի: Ի դեպ դա միակ օրինակը չէ:

Որպես օրինաչափություն՝ լեռնային երկրներում, ըստ բարձրության, բնակչության խտությունը, բնակավայրերի թիվն ու մարդաշատությունն աստիճանաբար նվազում են: [3]

Այդ օրինաչափությունը խախտվում է ինչպես Հայաստանի Հանրապետության, այնպես էլ Արցախի համար: Հենց դա էլ համարվում է մեր երկու հայկական հանրապետությունների տարաբնակեցման առանձնահատկություններից մեկը: Աշխարհի գրեթե բոլոր երկրներում դիտվում է բնակչության հոսք բարձրադիր տարածքներից դեպի ցածրադիր վայրերը՝ ապրելու նպաստավոր պայմաններ ձեռք բերելու ակնկալիքով: Այսօր Արցախում ճիշտ հակառակ պատկերն է ցածրադիր

գոտիների հաշվին աճում է բարձրագույն գոտիների բնակչության և բնակավայրերի թիվը:

Մեր կողմից կատարվող ուսումնասիրությունների արդյունքում նկատել ենք, որ Արցախի Հանրապետության տարածքը տարածվում է Մարտունու շրջանի Կաքավաձոր գյուղից /280մ/ մինչև Շահումյանի շրջանի Ծար գյուղի /2040 մ/ բարձրությունների միջև:

Հետպատերազմյան շրջանում Արցախի քայքայված տնտեսության և ենթակառուցվածքների վերականգնման, նոր բնակավայրերի ստեղծման, մշակութային և հոգևոր նոր օբյեկտներ կառուցելու համար տարբեր բարերարների ու պետական բյուջեի կողմից հսկայական միջոցներ են ներդրվել, և այդ պրոցեսը շարունակվում է: Դրա համար կառավարությունը նոր տարածքներ է տրամադրում համայնքներին ինչպես պետական պահուստային տարածքներից, այնպես էլ ուրիշ համայնքային տարածքներից: Ուստի ըստ բարձրության գոտիների առանձնացված տարածությունների մակերեսները վերջնական չեն:

Աղյուսակ 2 . Արցախի Հանրապետության բնակավայրերի ցանցի տեղաբաշխումը՝ ըստ բարձրության գոտիների

Բարձրության գոտիները ծովի մակերևույթից հաշված՝ մետր	Տարածությունը		Բնակավայրերի թիվը	
	կմ ²	%	հատ	%
մինչև 200	156,2	1,33	-	-
200-500	248,1	26,16	33	10,68
500-1000	2909,9	24,80	137	44,34
1000-1500	1504,3	12,82	100	32,36
1500-2000	1921,7	16,37	38	12,30
2000-2500	1509,1	12,86	1	0,32
2500-ից բարձր	1250,4	10,66	-	-

Աղյուսակ 3. ԱՀ բնակչության միջին խտությունը՝ ըստ վարչական շրջանների [5]

Վարչական շրջաններ	Բնակչության խտությունը՝ մարդ/կմ ²
Ասկերանի շրջան	14
Հադրութի շրջան	7

Մարտակերտի շրջան	11
Մարտունու շրջան	25
Շուշիի շրջան	12
Շահումյանի շրջան	1
Քաշաթաղի շրջան	2
Ստեփանակերտ	1984

Հիմք ընդունելով մեր կողմից կատարված ուսումնասիրությունները՝ եկանք այն եզրակացության, որ Արցախի Հանրապետության գյուղական տարաբնակեցման ժամանակակից ձևերը բազմազան են և այդ բազմազանությունը ոչ միայն բնական գործոնների հետևանք է, այլև այն պատմական իրադարձությունների, որոնք ուղեկցել են մեր ազգին և շարունակվում են նաև մեր օրերում: Դա վերաբերում է անցյալի ավերիչ պատերազմներին, 20-րդ դարավերջի ազգային – ազատագրական շարժմանը, Ադրբեջանի կողմից հարկադրված պատերազմին, որոնց պատճառով կործանվել և ավերվել են բազմաթիվ բնակավայրեր: Բավական է նշել, որ հանրապետության 392 բնակավայրերից բնակելի են 382-ը, այսինքն՝ 10-ը բնակավայր լրիվությամբ ոչնչացվել է [7]:

Բացի այդ՝ տասնյակ գյուղական բնակավայրեր գրեթե անմարդաբնակ են (բնակչության թիվը չի հասնում 100-ի), նվազել է մարդաշատությունը, փոխվել են կենցաղն ու տնտեսությունը, բնակավայրերի արտաքին տեսքը:

Մյուս կողմից կարևոր է նշել, որ հայրենասեր բարերարների և մեր իշխանությունների կողմից ռացիոնալ վարած քաղաքակրթության շնորհիվ նոր բնակավայրեր են ստեղծվել, վերականգնվել նախկինում ավերված ու բնազրկված գյուղերը: Այս ամենի արդյունքում ձևավորվել է Արցախի Հանրապետության գյուղական բնակչության և բնակավայրերի տարաբնակեցման նոր, ժամանակակից համակարգ, որը կհանդիսանա, տարաբնակեցման ռացիոնալ քաղաքականության հիմնական խնդիրներից մեկը, կդառնա նախալեռնային և լեռնային, առանձնապես սահմանամերձ շրջաններում փոքր ու մանր գյուղերի խոշորացման ու լքված գյուղերի վերականգնման գրավականը: Հանրապետության շրջանների համալիրային զարգացումը բավարար նախադրյալ կհանդիսանա հանրապետության կայուն հասարակության զարգացման համար:

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, աշխ.գ.դ. Ա.Ռ. Ավագյանը: